ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՍՍՌՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼԻ
ИЗВЕСТИЯ АРМЯНСКОГО ФИЛИАЛА АКАДЕМИИ НАУК СССР
№ 2, 1943

Մ. Ներսիսյան
Պատմ. գիտութ. թեկնածու

Ա. Վ. ՍՈՒՎՈՐՈՎԸ ԵՎ ՌՈՒՍ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1770–1790 Թ. Թ.[1]

I

Ռուս-հայկական հարաբերությունները XVIII դարի երկրորդ կեսում ձեռք բերեցին նոր, քաղաքական ավելի լայն մակարդակի վրա: 1760-ական թվականներին սկսված ու հետագա տասնամյակներում շարունակվող միջազգային բարեհաջող իրադրության շնորհիվ ռուսական արտաքին քաղաքականությունն անհամեմատ ակտիվ ու համարձակ դարձավ: Ցարական կառավարությունն ամենայն լրջությամբ առաջ քաշեց Սևծովյան, Մերձ-Կասպյան ծովերը և Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու կարևոր խնդիրը: Եկատերինա II-ի արքունիքը ռուսական և աշխույժ քաղաքական հարաբերություններ սկսեց Անդրկովկասյան ժողովուրդների և մասնավորապես հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման գործիչների ու ղեկավարների հետ: Վերջինները, որ իրենց հայացքն ուղղել էին դեպի հյուսիս և ամենայն իրավամբ միայն նրանից էին սպասում իրական օգնություն, անմիջական բանակցությունների մեջ մտան և սերտ կապ պահպանեցին ռուսական ղեկավար շրջանների հետ: Ռուս-հայկական հարաբերությունները թևակոխեցին նոր փուլ և մշտական, լուրջ քաղաքական բնույթ ստացան: XVIII դարի երկրորդ կեսում ակտիվ ռուս-հայկական քաղաքական հենց այդ հարաբերությունների մեջ էլ, ի թիվս միուսների, զգալի մասնակցություն ունեցավ ռուս մեծ զորավար Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվորովը:

Հիշատակված զորավարը, իրերի ռազմական բերումով, իր հարուստ և փառավոր գործունեության ընթացքում առիթներ ունեցավ շփվելու, ծանոթանալու հայ հասարակության հետ, ուսումնասիրելու Հայաստանը, հայ իրականությունը: Որպես ռուս-հայկական քաղաքական հարաբերությունների ակտիվ ու ղեկավար գործիչներից մեկը, Սուվորովն զբաղվեց հայ ժողովրդին այն ժամանակ հուզող մի շարք հարցերով և ջերմ, բարեկամական հարաբերություններ հաստատեց հայկական ազատագրական շարժման ղեկավարների հետ: Ռուսական ռազմական արվեստի հանճարի այդ փայլուն ներկայացուցիչը մեծ հետաքրքրություն ու համակրանք

[1] Զեկուցված է ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի գիտական սեսիայում 1943 թ. փետրվարի 21-ին:

ցուցաբերեց հայ ժողովրդի ազատագրության գործի նկատմամբ: Նա, ինչպես վկայում է պատմական իրողությունը, հոգատար վերաբերմունք է հանդես բերել դեպի փոքր ու բազմաչարչար ժողովուրդը, և հենց դրանով էլ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ դեռ իր ժամանակ Սուվորովն առանձին սեր ու հարգանք է վայելել հայ քաղաքական գործիչների և հայ ժողովրդի մեջ:

2

Սուվորովը առաջին անգամ հայ հասարակության հետ մոտիկից, անմիջականորեն շփվել և նրա հարցերով զբաղվել է 1778 թվականին, երբ տեղի ունեցավ Ղրիմի մոտ 15,000 հայ բնակչության գաղթը Ազովյան նահանգ (այժմյան Նոր-Նախիջևանը և մոտակա շրջանները): Սուվորովի այդ առաջին ծանոթությունը և շփումը հայերի հետ տեղի ունեցավ հետևյալ պարագաներում:

Ռուս-տաճկական առաջին պատերազմը Ռուսաստանի համար բավականին նպաստավոր վախճան ունեցավ. 1774 թվին կնքված Քյուչուկ-Կայնարջիի հաշտությամբ Ռուսաստանին միացվեցին Բուգի և Դնեպրի միջև ընկած տարածությունը, Կինբուռնը, Կերչը, Ենիկալեն և Ազովը: Այդ նույն դաշնագրով Ղրիմի խանությունը, որ մինչ այդ Թյուրքիայի վասալ միավորներից մեկն էր, հայտարարվեց «ինքնուրույն և անկախ»:

«Անկախ» հռչակված Ղրիմի իշխանությունը ուրիշ խանական մի բռնապետություն էր: Երկրում տիրում էր դաժան ռեժիմ, խանական իշխանավորների քմահաճույքը, ագահությունն ու թշվառությունը: Գիրեյների ռազմական հզորությունը վաղուց արդեն անցել էր ցանկությունների ու հաճույքների բավարարում, փարթամորեն ապրում էին նրանք երկպառակությունները, երկրի տնտեսական կյանքը խիստ անկում էր ապրում: Բնակչության մի զգալի մասը, որ կազմում էին քրիստոնյաները՝ հայերը և հույները, գտնվում էր տնտեսական ու քաղաքական ստրկության մեջ: Տնտեսական կեղեքումներից զատ՝ քրիստոնյա բնակչությունը ենթարկվում էր արտատնտեսական հարկադրման և ազգային-կրոնական ճնշման բոլոր բիրտ ու վայրենի ձևերին: Օրեցօր աճում էր ժողովրդական մասսաների դժգոհության ու զայրույթի ալիքը: Առանձնապես ուժեղ էին հուզումները խանական դաժան ռեժիմի տակ տառապող հայերի ու հույների մեջ, որոնք օգնության ակնկալություններով իրենց հայացքը վաղուց արդեն հառել էին Ռուսաստանին:

Տնտեսական, քաղաքական և ռազմական անանկացման հասած Ղրիմի խանությունն ի վիճակի չէր քիչ թե շատ մնայուն պատնեշ կանգնեցնել ռուսական ակտիվ արտաքին քաղաքականության առաջ: Չնայած Քյուչուկ-Կայնարջիի դաշնագրի ստիպողությանը, Ղրիմի ահաբեկված ու դրամով սիրաշահված խաները աստիճանաբար զիջումներ էին անում Եկատերինա II-ի դիպլոմատներին և ակամայից գլուխ խոնարհում հյուսիսից շարժվող հզոր բանակի առաջ: Ռուսական պետությունն առիթը բաց չէր թողնում և օգտվելով ստեղծված նպաստավոր իրադրությունից, կատարում էր իր համար օգտավետ ու անհրաժեշտ մի շարք օպերացիաներ: Այդպիսի օպերացիաներից մեկն էր Ղրիմի քրիստոնյա բնակչության գաղ-

թեցումը դեպի Միրձ-Ազովյան տափաստանները, դեպի Ազովի նահանգը և Թաւատառնի հարավային մասի շրջանները, որոնք այն ժամանակ Նովորոսիա նահանգի անունն էին կրում: Տնտեսական ու քաղաքական նպատակներ հետապնդող այդ գաղթի կազմակերպումը դարձավ ռուսական կառավարող շրջանների ուշադրության առարկաներից մեկը: Ռուսական արքունիքը բավական ծախս ու ջանք գործ դրեց այդ գործը հաջողությամբ սկսելու և ավարտելու համար:

1777 թվի մարտ ամսին արդեն Եկատերինա II կայսրուհին Ղրիմի քրիստոնյա բնակչության գաղթեցման գործի ընդհանուր ղեկավարությունը հանձնարարեց ռուսական զորքերի հրամանատար գեներալ-ֆելդմարշալ կոմս Ռումյանցևին և Նովոռոսիայի կառավարիչ իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինին: Վերջիններս գործի անմիջական կազմակերպման պատասխանատվությունները դրեցին այն ժամանակ Ղրիմում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատար գեներալ-պորուչիկ Պրոզորովսկու և Ղրիմի խանի մոտ ռուսական «ռեզիդենտ» նշանակված Կոնստանտինովի վրա: Գեներալ Պրոզորովսկին պետք է նախապատրաստեր և անմիջականորեն ղեկավարեր գաղթը, աշխատելով խուսափել հնարավոր զանազան բարդություններից: Սակայն Պրոզորովսկին չարդարացրեց իր վրա դրված հույսերը: Ղեկավար շրջանները նրանից դժգոհ մնացին: Նա հեռացվեց իր պաշտոնից: Եվ ահա 1778 թվականի գարնանը Պրոզորովսկու պաշտոնը հանձնվեց արդեն մեծ անուն վաստակած գեներալ-պորուչիկ Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվորովին: 1778 թվի մայիսի 17-ին իշխան Պոտյոմկինը հատուկ հրամանագրով առաջարկում էր Սուվորովին անհապաղ սկսել Ղրիմի քրիստոնյաների՝ հայերի և հույների գաղթեցումը և ըստ հնարավորին շուտ վերջացնել այն:

Սուվորովը մեծ եռանդով սկսեց իրեն հանձնարարված բավական բարդ և դժվարին այդ գործը: Նա ծավալեց աշխույժ և լայն գործունեություն: Իր այդ գործունեության ընթացքում Սուվորովը մոտիկից ուսումնասիրեց Ղրիմի հայ բնակչության տնտեսական, բարոյական վիճակը, նրա կարիքները և պահանջները: Այդպես գեներալիսիմուսը բազմիցս հանդես եկավ հայերի շրջանում, լսեց նրանց պահանջները, գանգատները և տալիս հորդորներ տվեց ու խոստումներ տվեց նրանց: Գեներալ Սուվորովը մի քանի անգամ ընդունեց հայ բնակչության պատգամավորներին և նրանց հետ քննության առավ գաղթի հետ կապված մի շարք հարցեր: Կոմս Ռումյանցև-Զադունայսկուն ուղղված 1778 թ. հուլիսի 30-ի թվակիր իր զեկուցագրերից մեկի մեջ Սուվորովը հայ բնակչության պատգամավորներին իր կողմից ընդունելու այդպիսի մի փաստի մասին գրում էր.

«Приезжавшим сюда из разных мест армянским депутатам господин резидент Константинов, довольное изражение сделал о несправедливом татарском оных наклонении на прежнее их положение, которые от него уже были у меня и я истолковав им данные от преосвященного митрополита Игнатия о выводе христиан, пункты, с которыми армянский архимандрит Петр Маргос и католицкой армянской патер Иаков согласны. Коих духовных особ и публикованной манифест у сего в копии предоставляю. Приняв сие к их сущей пользе, с видимым удо-

вольствием раз'ехались. Высшее желание всех христиан есть то, чтоб поселяемы были вместе и на выгодных местах, из чего плод усмотрен будет в их потомстве. Сожалеют они оставить их недвижимое родовое, за что принужден был я им обещать здесь на месте удовлетворение из казны, яко иначе они согласны бы не были»[1].

Ղրիմի լուսավորչական հայերի առաջնորդն այդ ժամանակ Պետրոս վարդապետ Մարկոսյանն էր, իսկ կաթոլիկ հայերինը՝ Հակոբ վարդապետը: Սուվորովը նրանց հետ մտերիմ հարաբերություններ հաստատեց և անգամ դրամական ընծաներ տվեց—Պետրոս վարդապետին՝ 2800 ռուբլի, իսկ Հակոբ վարդապետին՝ 1500 ռուբլի: Հայ բնակչության կրոնական այդ պետերը լայն և ակտիվ օժանդակություն ցույց տվին Սուվորովին և գործոն մասնակցություն ունեցան հայերի գաղթի կազմակերպման մեջ: Ինչպես Պոտյոմկինին ուղարկած իր 1778 թ. հուլիսի 17-ի զեկուցագրում Սուվորովը նրանց մասին գրում էր.

«Главные духовные у армян архимандрит Петр Маргос, католицкого закона священник Патер Яков на малой пенсии папской; но сей последний уважителен же по парафии своей из лучших людей»[2].

Հայերի գաղթեցման գործում Սուվորովին նշանակալից օգնություն ցույց տվին նաև Պետերբուրգում բնակություն հաստատած նշանավոր հայ հասարակական գործիչներ Հովհաննես Լազարյանը և արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը. Վերջինս Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից 1773 թվին նշանակվել էր Ռուսաստանի հայերի հոգևոր առաջնորդ: Արղությանը հատուկ դիմում արեց Ղրիմի հայերին, հորդորելով նրանց գաղթել Ռուսաստան[3]:

Գաղթեցման ենթակա քրիստոնյա բնակչության՝ հայերի և հույների նկատմամբ Սուվորովը հանդես բերեց ուշադիր և սրտացավ վերաբերմունք: Մեծ զորավարն աշխատում էր ամեն կերպ օգնել, օժանդակել խանական անտանելի կեղեքումներին և ազգային ճնշումներին ենթակա քրիստոնյա բնակչությանը և պաշտպանել նրանց կյանքը—ֆիզիկական գոյությունը զանազան ոտնձգություններից: Վերը հիշված Կոնստանտինովին ուղղված 1778 թվի հուլիսի 28-ի թվակիր նամակում Սուվորովը գրում էր.

«Под покровом высочайшего скиптра здешние христиане не должны терпеть ни малейших озлоблений от кого бы то ни было»[4].

Ինչպես Պոտյոմկինին ուղարկած 1778 թ. հուլիսի 25-ի թվակիր զեկուցագրում Սուվորովը գրում էր այն մասին, որ Ղրիմի քրիստոնյաների կյանքը վտանգի տակ է և որ ինքը այդ բանը նկատի առնելով՝ կտրուկ միջոցառումների է դիմել և համապատասխան կարգադրություններ է արել զորքին:

«В опасности жизни и имений здешние христиане частью еще по-

---

[1] *Н. Дубровин*—„Присоединение Крыма к России". Рескрипты, письма, реляции и донесения, т. II, СПБ, 1885 г., էջ 608—609։

[2] Նույն տեղ, էջ 560։

[3] Լեո—«Հովսեփ կաթողիկոս Արղությանց». Թիֆլիս, 1902, էջ 52։ Սուվորովի գլխավորությամբ կատարված՝ Ղրիմի հայերի գաղթի մասին պատմում է նաև ինքը՝ Արղությանը իր ձեռագիր հիշատակարանի առաջին «Դավթար»-ում։ Տես՝ ՀՍՍՌ Գրական թանգարանի արխիվ, «Նոր ձեռագրեր»։

[4] *Н. Дубровин*—Присоединение... т. II, էջ 598.

ныне; все противъ того же должныя осторожности взяты и войскам в том строгие по приличеству приказы даны; татары действуют угрозою, подущениями, обещаниями и обыкновенным их вероломным лукавством»[1].

Պոտյոմկինին ուղարկած իր բազմաթիվ զեկուցագրերում Սուվորովը շարադրում էր Ղրիմի քրիստոնյաների պահանջները և հաստատուն պնդում էր, որ նրանք Ղրիմում թողած իրենց անշարժ գույքի գնման պետք է դրամական փոխհատուցում ստանան։ 1778 թ. հուլիսի 17-ին Սուվորովը կոմս Ռումյանցև-Զադունայսկուն ներկայացնում է մի գրություն, որը մանրամասնորեն և հաղթանակ կերպով նշում է այն բոլոր միջոցառումները, որոնք անհրաժեշտ էին գաղթի ժամանակ քրիստոնյա բնակչության վիճակը բարելավելու համար։ Հայ և հույն ազգաբնակչությունը նույն թվին Սուվորովի միջոցով Եկատերինա II կայսրուհուն առաջարկում էր մի շարք պահանջներ, այդ թվում և հետևյալները.—Բավարար փոխհատուցում Ղրիմում թողնվելիք անշարժ կալվածքների համար, արքունի ծախսով ուղեփոխադրություն, տասնամյա ազատություն բոլոր հարկերից և բոլոր մասնավոր ու արքունի պարտականություններից, ազատ կառավարություն՝ սեփական օրենքներով և այլն[2]։ Հետաքրքիր է հիշել, որ Սուվորովի համառ պնդումների շնորհիվ հնարավոր եղավ ազատել Ղրիմի բեյերի մոտ տասնյակ տարիների ընթացքում գերության (ստրկության) դատապարտված մի քանի հազար գերիների։

Ղրիմի հայ և հույն բնակչության գաղթը, որ սկսվեց 1778 թ. հուլիս ամսին, նույն թվի սեպտեմբերին հիմնականում արդեն կատարված փաստ էր դարձել։ 1778 թվականի սեպտեմբերի 18-ին Սուվորովը Ռումյանցևին զեկուցում էր.

«Вывод крымских христиан кончен! Обоего пола отправилось в Азовскую губернию 31098 душ. О чем Вашему сиятельству ведомость прилагаю. Осталось зимовать в Ениколе и Черкасе 288 душ. Преосвященный митрополит греческий, преподобный архимандрит армянский выехали за христианами сего числа, в то же время и католический патер Яков. Примерно вышло денег на вывод сей здесь до 130.000 рублей паче на прогоны. По собрании невступивших еще из разных мест о том ведомостей вашему сиятельству вернее донесть не укоснюˮ[4].

Հայ գաղթականությունը բնակություն հաստատեց Ռոստովից ոչ հեռու. Դոնի ափին, այժմյան Նոր-Նախիջևանում և նրա շրջակայքում։ Այստեղ նա, մանավանդ սկզբնական շրջանում, ենթարկվեց նոր փորձությունների։ Զրկանքների ու խիստ կարիքի մատնված հայ բնակչությունը դիմումներ արեց ցարական արքունիքին և նրա բարձրաստիճան պաշտոնյաներին։ Եվ բնորոշ է, որ այստեղ ևս, իր ծանր դրության բարելավման

[1] Նույն տեղ. էջ 582.

[2] Սուվորովի այս և միևնույն հարցին վերաբերող մյուս զեկուցագրերն առատ նյութ են մատակարարում Ղրիմի հայ բնակչության գաղթի ու Նոր-Նախիջևանի հիմնադրման պատմության համար. Պետք է միայն ցանկալ, որ այդ թեմայի համար լայնորեն օգտագործվեն ռուս մեծ զորավարի հաղորդած տվյալներն ու տեղեկությունները.

[3] Ե. Շահազիզ—Նոր-Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք. Թիֆլիս, 1903 թ. էջ 34.

[4] *Н. Дубровин*—Присоединение... т. II, էջ 710.

հույսերով ու ակնկալություններով, հայ գաղթականությունը նորից և առավել հերթին դիմում էր իր ծանոթ գեներալին: 1779 թ. ապրիլի 18-ին հայ գաղթականությունը համայնական մի խնդրագիր ներկայացրեց Սուվորովին: Այդ խնդրագրում հայ հասարակությունը պատմում էր իր անմխիթար դրության մասին և խնդրում էր նրա միջամտությունն ու օգնությունը: Ահա այդ հետաքրքիր դիմում-խնդրագիրը.

«ПЕРЕВОД С ДОНОШЕНИЯ, ПИСАННОГО К ГЕНЕРАЛ-ПОРУЧИКУ И КАВАЛЕРУ СУВОРОВУ ОТ ОБЩЕСТВА АРМЯНСКОГО[1].

Ваше высокопревосходительство! При выводе нас из Крыма, кроме известных 14 пунктов, обещать нам изволили, что на место оставших наших домов, дадуться таковые-жь построенныя; места по желанию нашему отведутся; жалование и провиант производим будет. Но по прибытии нашем отведены места таковые, где нет ни воды, ни леса, да и в тех принуждают всякому расписаться, что они для нас удобны, чего нам сделать нельзя по причине их неспособности. Провиант и жалованье сначала всем производили, а ныне некоторым совсем не выдают; людей хлебопахатных отделяют от нас за 120 верст. О чем хотя мы Азовской губернии губернатора Вас. Алекс. Черткова и просили, но от него нам сказано, для чего мы от вашего высокопревосходительства никакого в том письменного свидетельства не имеем. Мы на то ответствовали, что нами от вас онаго не прошено, а потому и не дано, и хотя желаем мы поселенными быть у берегов Азовского моря около крепостей, тамо построенных, по способности для коммерции водянной коммуникации, и чтоб хлебопахатные люди не далее от нас были как за 5 верст, однако ничего полезного нет, и не только награждения, но и последняго от грабежа разбойников и других притеснений лишились, и дошли до такой крайности, что и имевшия прежде у себя хорошее пропитание, сбирают ныне помиру милостыню, а другие от голоду отдают вовсе за малое число денег или хлеба своих детей. От какого голоду и по употреблению в пищу вареных в воде отрубей много малолетних померло. О сей нашей горести давно-б мы принесли просьбу вашему превосходительству или куда далее, но нас не допущают, ибо и здесь не могли подробно десятой части бедствий наших описать. Почему нижайше просим ваше превосходительство от таково-го притеснения нас освободить, и доставить полное всем снабдение, за что будем мы богомольцами вечно. Когда-жь ваше превосходительство предстательствовать о нас не будете, то должны мы денно и нощно (вместо радости, о которой мы при выводе помышляли) проливать

[1] Հայերեն տեքստը ձեռքի տակ չունենալու պատճառով այստեղ բերում ենք նրա ռուսերեն թարգմանությունն այնպես, ինչպես որ այն հրապարակվել է Դուբրովինի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ:

слезы; теперь всю надежду полагаем на Бога, и потом на ваше превосходительство»[1].

Հայ հասարակության կողմից իրեն ուղղված այս դիմումը Սուվորովին անհետևանք չթողեց։ Գաղթականների դրությունը բարվոքելու, նրանց օգնելու ուղղությամբ նա, որքան այդ թույլ էին տալիս նրա իրավասության սահմանները, մի շարք կարգադրություններ ու գործնական քայլեր արեց։ Սակայն անմիջականորեն, իր ձեռնարկած միջոցառումներից զատ՝ նա, գաղթականության օգնելու նպատակով, մի շարք զեկուցագրեր ներկայացրեց իշխան Պոտյոմկինին։ Վերջինիս անունով հասցեագրված իր զեկուցագրերից մեկի մեջ Սուվորովը իրեն հատուկ լակոնական ոճով գրում էր.

«Крымские переселенцы претерпевают в нынешнем их положении многие недостатки. Воззрите на них милостивым оком, так много пожертвовавших престолу, усладите их горькое воспоминание»[2].

Սուվորովի այս տողերն ինքնին խոսում են այն ուշադիր և սրտացավ վերաբերմունքի մասին, որ ունեցել է ռուս մեծ զորավարը հայ գաղթականության նկատմամբ։

3

Սուվորովին առիթ ունեցավ երկրորդ անգամ զբաղվելու հայ ժողովրդի հարցով հարցերով 1780—1781 թվականներին։ Այս անգամ արդեն խնդիրը մասնավոր չէր, այլև հարցը չէր վերաբերում հայ ժողովրդի միայն մի հատվածին։ Այս անգամ օրակարգում դրված էր Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու բավական դժվարին խնդիրը։

1780-ական թվականներին ռուսական կառավարող շրջանները նորից առաջ քաշեցին Անդրկովկասի, մանավանդ նրա արևելյան շրջանների հարցը։ Ռուսական արքունիքում Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու խնդիրը դիտվեց որպես ռուսական արտաքին քաղաքականության կարևորագույն և առաջնահերթ խնդիրներից մեկը։ Եկատերինա II կայսրուհին ցանկանում էր մանավանդ կրկնել Պյոտր Մեծի 1722 թվականի պարսկական արշավանքը։ Բայց նրա նախագծվող ձեռնարկությունն ուներ ավելի լայն հեռանկարներ և պետք է կատարվեր ավելի մեծ մասշտաբներով։

Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու ռուսական քաղաքականությունը չէր հակասում հայ և վրաց ժողովուրդների քաղաքական իղձերին։ Ճիշտ է, իլյուզիաները շատ էին, բայց համենայն դեպս եղած հակասությունները վճռական նշանակություն չունեին։ Տնտեսական բացարձակ թալանի և բարոյապես խաղաղ ապրելու խանգարման դաժան ռեժիմի տակ անհող հայ ժողովուրդն իր ազատագրությունը դրեթե առանց վերապահումների կապում էր Ռուսաստանի հետ։ Ուրախության արցունքներով և ոգևորված բացականչություններով կհանդիպեր նա, և իսկապես հանդիպում էլ այդպես հանդիպեց, հյուսիսից եկող ռուս զինվորին։

[1] Н. Дубровин—Присоединение... т. III, էջ 152—153. Ընդգծումը մերն է. Ս. Ն.
[2] А. Петрушевский—Генералиссимус князь Суворов, том. I, СПБ, 1884 г., էջ 212. Ընդգծումը մերն է. Ս. Ն.

Առանձնապես ազգային ղեկավարությունն ապագայի իր հույսերը տեսնում էր ռուսական բանակի դեպի Անդրկովկաս ուղղվող հաղթական արշավների մեջ: Հայ քաղաքական գործիչները և ազատագրական շարժման ղեկավարները իրենց ծրագրերի իրականացումը չէին պատկերացնում առանց Ռուսաստանի ռազմական ուժի գործուն մասնակցության: 1760—1790-ական թ. թ. հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներ Հովսեփ Էմինը, Շահամիր Շահամիրյանը, Հովհաննես Լազարյանը և Հովսեփ Արղությանը իրենց քաղաքական պրակտիկայի տակտիկան ու ստրատեգիան ամբողջովին համաձայնեցնում էին ռուս դիվանագիտության ռազմական նախագծերի ու պատերազմների հետ: Ստեղծված իրադրությունը և գործի հաջող ելքը բացառում էին գործունեության այլ ուղիներ: Այս է պատճառը, որ երբ 1779—1780 թվականներին ռուսական արտաքին քաղաքականությունն օրակարգի խնդիր դարձրեց Անդրկովկասի հարցը, հայ իրականության մեջ նորից փչեց մեծ հույսեր և սպասելիքներ ներշնչող ջերմ հովը:

Առաջ քաշելով Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու հարցը, ռուսական արքունիքը 1779 թվից արդեն սկսեց ուշադիր և գործնական քայլեր անել առաջադրված խնդրի լուծումը նախապատրաստելու համար: Հարկավոր էր նախ և առաջ բավարար չափով ուսումնասիրել Անդրկովկասը, նրա ռազմա-ստրատեգիական հնարավորությունները, տեղագրաֆիան, գլխավոր ճանապարհները, ժողովուրդները, նրանց քաղաքական իղձերը, տեղական իշխանությունների ռազմական ուժը ու այլն կազմակերպել հաղթական արշավանք դեպի Անդրկովկաս[1]: Խնդիրը բավական բարդ էր: Եվ ահա այս լուրջ և պատասխանատու խնդրի կատարումը ցարական կառավարությունը հանձնարարում էր փորձված, ճարպիկ և ռազմագիտության փորձով Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվորովին: Սուվորովի կենսագիր Ա. Պետրուշևսկին խոսելով այս մասին, գրում է.

«В ордере Потемкина от 11-го января 1780 г. прямо сказано, что «усердная служба, искусство военное и успехи, всегда приобретаемые», побудили назначить именно Суворова»[2].

1779 թվի վերջին Եկատերինա II-ն ընդունեց Սուվորովին, բացատրեց նրան խնդիրը, տվեց անհրաժեշտ հրահանգներ, որից հետո և մեծ զորավարը ճանապարհվեց Աստրախան՝ կատարելու Անդրկովկասի նկատմամբ ունեցած իր միսիան:

«Зимою, в ноябре или в декабре, Суворова потребовали в Петербург. Государыня приняла его очень благосклонно и оказала ему особенный знак внимания, пожаловав 24 декабря брилиантовую звезду ордена св. Александра Невского со своей собственной одежды. Ему было об'яснено, какое именно поручение на него возлагается, дан секрет-

[1] Անդրկովկասի ուսումնասիրության հարցը ռուսական արքունիքի համար առաջնահերթ ու կարևոր խնդիր էր, որովհետև ռուսական պետության ղեկավարող շրջանները այդ ժամանակ բավական աղոտ գաղափար ունեին Անդրկովկասի մասին: Բավական է, որ Եկատերինա II-ն ընդամենը մի քանի տարի առաջ իր գեներալներից մեկին առաջարկում էր պարզել, թե որտեղ է գտնվում Թիֆլիսը—արդյոք Սև՞, թե Կասպից ծովի ափերին:

[2] *А. Петрушевский*—Ген. Суворов, том I, էջ 219.

ный собственноручный ордер Потемкина и инструкция. Суворов отправился через Москву и Полтаву в Астрахань, довольный и приемом и поручением»[1].

Սակայն Սուվորովը իրեն հանձնարարված խնդրի լուծմանը ձեռնամուխ եղավ դեռ մինչև Աստրախան մեկնելը: Պետերբուրգում գտնված ժամանակ արդեն Սուվորովը բավական մանրամասն տեղեկություններ հավաքեց Անդրկովկասի և մասնավորապես Հայաստանի մասին: 1780 թվականի հունվար ամսվա ընթացքում նա մի քանի անգամ տեսակցություն ունեցավ Հովհաննես Լազարյանի և Հովսեփ Արղությանի հետ[2], որոնք ճանաչված էին որպես Հայաստանը ներկայացնող քաղաքական գործիչներ ռուսական արքունիքում: Այդ տեսակցությունները, որ կրում էին կիսապաշտոնական բանակցությունների բնույթ, Սուվորովի համար շատ հարցեր պարզեցին: Հռչակավոր զորավարը ստանում էր անհրաժեշտ տեղեկություններ և, որ ավելի հետաքրքիր է, հայկական պետականության վերականգնման հարցի կապակցությամբ տալիս էր զանազան խոստումներ:

Շատ կարևոր հետաքրքիր այդ տեսակցություն–բանակցությունների մասին բարեբախտաբար մեզ հասել է մի արժեքավոր փաստաթուղթ: Այդ իրեն՝ բանակցությունների ակտիվ մասնակից Հովսեփ Արղությանի օրագիր–հիշատակարանն է, որտեղ նա հանգամանորեն պատմում է Սուվորովի և իշխան Պոտյոմկինի հետ ունեցած իրենց տեսակցությունների և նրանց բովանդակության մասին:

Առաջին տեսակցությունը, ինչպես վկայում է Արղությանի օրագիրը, տեղի է ունեցել 1780 թվականի հունվարի 1-ին: Այդ տեսակցության ժամանակ մասնակցել է ոչ թե անմիջապես ինքը՝ Սուվորովը, այլ նրա թարգման–ներկայացուցիչ գեներալ Իվան Պետրովիչ Գորիչը, որը ծագումով Կովկասյան լեռնականներից էր: Առաջին տեսակցության մասին Արղությանն իր օրագրում ասում է.

«Թուին 1780 Յունվարի մուտն Իւան Պետրովիչ Գորիչն եկն առ մեզ և յայտնեաց զխորհուրդս իւրեանց ի վերայ Պարսից առ ի տիրել զծովեզերեայ տեղիսն, հարցումն արար վասն Պարսից երկրացն, և որք հեռաւորութեանց քաղաքացն ի միմեանց և կարգաւորութեանց նոցին և որքանութիւն գործոցն Հայոց և Տաճկաց, սկսեալ ի Դարբանդու և ի Գիլանու մինչև

---

1 Նույն տեղ, էջ 218: Ս[illegible] արտաքին [illegible] քաղաքականության [illegible] պաշտպաններից [illegible] մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերում և դեպի Հայաստանի հարցը: «В связи с греческим проектом, занимавшим умы сподвижников Великой Монархини,—գրում է նույնը,—предполагалось восстановить политическую независимость Армении, под верховным протекторатом России, к этому плану с особым участием относились кн. Потемкин и А. В. Суворов"— „Кавказский Вестник",— 1901 г. № 10. Приложение.

2 Սուվորովը Արղության հետ ծանոթացել էր արդեն Ղրիմի հայ բնակչության գաղթի ժամանակ: Լազարյանի հետ նա ունեցել է մոտ, բարեկամական հարաբերություններ դեռևս տարիներ առաջ: Լազարյանների տանը պատմության մեջ Հովհաննես Լազարյանի մտերիմ ծանոթների ու բարեկամների թվում հիշվում է նաև Սուվորովը: Տես ՀՍՍՌ Կենտրոնական Դիվան, «Լազարյանների արխիվ», գործ № 106, էջ 21 և „Исторический очерк Лазаревского Института", проф. А. Зиновьев. Москва, 1863 г., էջ 10.

3 Լեո - Հովսեփ կաթողիկոս Արղության, Թիֆլիս, 1902 թ., էջ 106.

ցԹարվէզ և ի յԵրևան. և անտի մինչև ցՂարաբաղ և ի Շրւան: Եւ մեք որքան գիտէաք ասացաք. և ինքն գրեաց Թուղթքն և տարաւ»[1]:

Երկրորդ տեսակցությունը տեղի է ունեցել հունվարի 3-ին: Այս անգամ տեսակցություն-խորհրդակցությունը վարել է անմիջապես ինքը՝ Սուվո-րովը: Արդյունքը գրում է.

«Յունվարի 2 Ենարալ Պօռուճիկ Ալեքսանդր Վասիլիչ Սուվորովն եկն առ մեզ ի տեսութիւն. և մեք ազնիւ Աղայ Յովհաննէսն ընդ նմա ի վերայ նոյն նիւթոյն. և ի վերայ երկրացն մերոց բազում հարցմունս արար մինչև ցերկու ժամ: Էհարց և մանրամասնաբար զկացու-թիւնն սրբոյ Աթոռոյն մերոյ Էջմիածնայ և յուսադրութիւն տալով յոյժ որպէս թէ նորոգելոց իցեն ի մեզ իշխանութիւն ինչ, որ և ի մէնջ եղեալ գնացեալ էր առ պայծառափայլ քնեազ Գրիգոր Ալեքսանդրէ Պօտեմկինն և պատմեալ նմա զամենայն ասացեալսն մեր վասն քա-ղաքաց»[2]:

Հունվարի 3-ին տեղի է ունենում մի նոր տեսակցություն:

«Ի սոյն ամսոյ 3, պայծառափայլ քնեազն խնդրեալ էր զմեզ ընդ ազնիւ Աղայ Յովհաննիսին Եղիազարեան, ի միասին գնացաք առ նա և բազում ինչ խօսեցաք վասն այցելութեան ազգիս մերոյ և աշխար-հին, և բազում ինչ Աղայ Յովհաննէսն պատմեաց և հայերէն աշխար-հացուցին զգաւառն Հայաստանեայց և զերեսին քաղաքացն ցուցաք, և ինքն յետ բազում հարցափնութեանցն զկացութիւնէ ազգին մերոյ և սրբոյ աթոռոյն և զկաթողիկոսէն. և մեք թախանձելն նորոգել ի մեզ զմնացուր աշխարհին ի մեծն Հայաստան ի քաղաքն Երևան. պատասխանեաց թէ կարելի է, բայց պիտոյ է պատրաստել ձեր քա-ջևօք իշխանօք խնդիր ի գործ ածիցեն վասն փրկութեան ձերոյ, որ մեք այնու ի յօգնութիւն ձեզ եկեսցուք: Էհարց և զորքայլն Վրաց և զայլ ինչ բազում. մեք և Աղայ Յովհաննէս պատասխանեցաք բազում ինչ, և յոյժ մեծ ասէր ի բանիցն նորին. խնդութեամբ եղաք և նոյն յաւուրն մնացաք այժմ ընկալեալ զխոստացեալն ի ժամանակի իւրում: Հրամայեաց և Աղայ Յովհաննէսին գրել ի Ջուղայ Եմինին Աղային որ

1 «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, էջ 510, հմմտ. «Դիվան Հայոց պատմության» գիրք Թ, էջ 23—24։

2 Ընդգծումը մերն է. Մ. Ն.։

3 «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, էջ 511։

4 Հովսեփ Էմինը (1726—1809) XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման կարկառուն դեմքերից մեկը և հայ հասարակական մտքի զարգացման բուրժուա-դեմոկրատական հակաֆեոդալական էտապի առաջին ականավոր ներկայացուցիչն է։ 1762—1763 թ. թ. նա եղավ Պետերբուրգում ու Մոսկվայում և Հայաստանը պարսկական տիրապետությունից ազատագրելու նպատակով բանակցություններ վարեց ցարական արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ։ Տարիներ շարունակ նա եռանդուն աշխատանք ծավալեց Անդրկովկասում։ Էմինի քաղաքական ծրագիրը և լուսավորական առաջավոր գաղափարները, սակայն, լայն արձագանք չգտան։ Անհաջողությունների հանդիպելով՝ այդ փայլուն գործիչը վերջիվերջո հեռացավ Անդրկովկասից և բնակություն հաստատեց Կալկաթայում։ Այստեղ նա գրեց մեծ արժեք ներկայացնող իր ինքնակենսագրական աշխատությունը, որը և լույս տեսավ 1792 թվականին Լոնդոնում, անգլերեն լեզվով։

եկեալք, որ և գրեաց և զայն գիրն առաքեաց Հաշտարխանու գուբեռ-
նատորին՝ որ նա յղեսցէ ի Ջուղայ առ նա որ չուսով եկեալ էր[1]:

Չորրորդ, և ըստ երեւույթին վերջին տեղեկությունը ստացել է անհե-
նում, Սուվորովի հրամանով, իր մոտ: Այս տեղեկության մասին Ար-
ղությունը գրում է.

«Ի սոյն ամսոյ 13, նոյն ենէրալ Պօտիօմկին Սուվորովին գրեց Աղայ
Յովհաննէսին կոչեալ էր առ ինքն վասն տեղեկութեան կացութեանց
և վարուց, նաև որպիսութեանց մելիքեանցն մերոց որք ի յերկրի
աշխարհի են, որ այժմ կոչի Ղարաբաղ և կամ Աղվանք, և մեք առա-
ցար զհարցն նոցին և զմխիթարութիւնս ինչ իրեարս, և զտարաժամ-
նութիւնն և զդատաստան աթոռոյն նոցա ի Փանախանէն, և զպէսպէս
վշտակրութիւնս, և զառաջախաղհիկ յինքն նոցա, այսինքն մելիք
Ադամին, և մելիք Յովսէփին ի Հայրենեաց և զմեռանելն զորձն
Չարաբերդ.

Առաջինն՝ մելիք Ադամն կարողութեամբ հազար արանց պատերազ-
մողաց. (Ջրաբերդ)

Երկրորդն՝ մելիք Յովսէփն այն սորտ. և զայն երկուքս համա-
ձայն ի յանհետ իրս և խորհրդակցիք և ըստ մեծի մասին խանից-
խանք թէպէտ են ինչ հնազանդութեամբ Շուշու խանին:

Երրորդն՝ մելիք Եսային ըստ կարողութեան վերոյ մելիքացն աս-
կայն կարի նեղեալ ի նախանձու մելիք Շահնազարին. (Դիզակ):

Չորրորդն՝ մելիք Շահնազար որ զորագլուխ է Տաճկաց և մխա-
րան ինչ խանին. ունի կարողութիւն և առ հազար արանց պատերազ-
մողաց. (Վարանդ):

Հինգերորդ՝ մելիք Միրզախանն և որդին ունին և սորա կարողութիւն
արանց պատերազմողաց մինչև հազար. (Խաչէն):

Մելիք Ալահվերդին որ է Գանձկի և ի Խաչաքարայ ունի կարողութիւն
արանց պատերազմողաց մինչև հինգ հարիւր:

Ի սոյն ժամէն և Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից, որ Լանկթա-
մուրն տարագրեալ զազգն Աղուանից. և Հայր եկեալ բնակեցաւ ի
նմին տեղւոջ, և կաթողիկոսութիւն առնելով մինչև այսօր:

Առաւել պատմեցաք և զվիճակ իշխանութեանն որդոցանից կաթո-
ղիկոսացն ամենայն Հայոց, որք ի սուրբ էջմիածին. և նորա գրեցին:

Պատմեաց Աղայ Յովհաննէսն և մեր ազգաշաց մխիթարութիւնն ու
զանէրութեան նորոգելն և աշ-ինչ կորուսանելն: Նաև՝ Գուրջի բէգի
զօրանալն և արիութիւնն, և յետոյ վախճանելն խափանին: Հարցին
և զբազում անբաշխին Հերակլեայ և զկարողութիւնն նորին. և զոր ինչ
առաքեալ գրեցին. Որ վեց ազգաց զօրս զումարէ ի յԹուրք, Թուշից,
Փշաւից, Բասից, Չերքեզից և Լեկզեաց են ի ազգանէ, որք հնազանդ-
գին նմա և են որք ի վարձու կային: Այլև ունի ի տէրութեան

[1] «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, էջ 311. Այս տեղեկությունը նկատի ունենա-
լով պրոֆ. Լեոն գրում է. «1780 թվականին նշանավոր գեներալ Սուվորովը կազմում
էր Հայաստանի ազատության ծրագիր և նամակ գրել տվեց, որ ինքը գա Պետեր-
բուրգ բանակցությունների համար» (Լեո, «Հայկական տպագրություն», հատոր Բ, էջ 178):
Լեոն աչքից վրիպել է այն հանգամանքը, որ 1780 թ. հունվարի 3-ի տեղեկությունը
վարել է ոչ թե Սուվորովը, այլ Պոտյոմկինը:

խռովել ընկնելոյ Հայ և Տաճիկ, և ի նոցանէ են առնու զօրս: Զայս ամենայն զոր ասա նշանեցար ի յաւելն Այսյ Յովհաննէսին նոքա ասացէքն գրեցին:

Ծանուցար և զայս արանցն Արցախու և Ղափանու, որք կարող են մինչև ցհազար անձն խառնել առ ի ժամ պատերազմի, որք թէպէտ էին յառաջ ընդ իշխանութեամբ եափրիձեանց խանին, բայց այժմ են ընդ իշխանութեամբ Ղարաբաղու խանին. զայս եւ գրեցաք»[1]:

Սուվորովը, ինչպես վկայում է Արղությանը, ժողովրդական տեղեկու–թյուններ է հավաքել Ղարաբաղի մելիքներից: Հետաքրքիր է, որ նրան պատմել են նաև Դավիթ Բեկի ապստամբության մասին: Այն հանգամանքը, որ Սուվորովը առանձնապես հետաքրքրվել է Ղարաբաղով, պատահական չէ իհարկե: Համաձայն գործավարի ուշքից չի վրիպել այն փաստը, որ Ղարաբաղի հայ մելիքությունները իր ժամանակի հայ իրականության չափավոր ռազմական ուժերն են հանդիսացել և որ նրանք կարող էին մեծ դեր խաղալ վերջի Անդրկովկասը ծրագրվող ռուսական արշավանքի մեջ:

1780 թվականի հունվարին Աստրախանում տեղի ունեցած այդ տեղեկու–թյուն–խորհրդակցությունների ժամանակ Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական դրության մասին Սուվորովին ներկայացվել էր մի ամենաէական հետաքրքիր հետևյալ զեկուցագիրը.

«Армения уже несколько веков, как лишилась Государя своего и особенного Правления, многими местами овладели Турки и Персияне; малая же часть, то есть Карабахцы, и поныне остаются в независимости, но в случае какого нибудь начальника из своей нации, весьма легким способом Армения может паки восстановиться и в короткое время сделается стечение немалого народа; от натуры укрепленные места немалым способом служить могут к защищению себя, качество земли и климат без всякого недостатка может снабдить всеми нужными припасами; даже порох, железо и свинец иметь могут собственный.

Карабахские и Сигнахские владельцы, хотя и независимы ни от кого, но по несогласию своему усилили между себя одного Магометанского хана, называемого Пана-Ханом, через что сила их приведена в разстройство, а притом незнание оных Армянских Владельцов как собственно для себя, так и для всей нации делает их безполезными; другая же часть, то есть Шемаха, Ганджа, Ериваиь, Нахичеван, Акулис и прочие города и места, будучи под владением Персидских Ханов, сделались опустошенными, множество народа переселилось в Турецкую область, в Малую Армению, в Ван, в Карс, в Ерзерум и прочие места. Еслиб по выбору народа или по Высочайшему соизволению случилось быть из нации одному начальнику, довольно б было на первый случай, чтоб он мог утвердиться в Дербенте, и сделана б была ему помощь овладеть Шемахою и Ганжою, тогда из Карабаха и Сигнаха, кои без сомнения присоединятся, собрав достаточное число войска, может легко овладеть Ериваном и прочими городами.

Для такого начала потребно только первое пристанище и двуго-

---

[1] «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, էջ 511—513.

ловое содержание для войска не более двух или трех тысяч, покамест он успеет овладеть до Еривана; по овладении оных провинций, доходами своими без всякой уже нужды может содержаться не малое число войска, для начала же и впредь подкрепления и обороны, необходимо иметь он должен несколько Артиллеристов и пехоты, чтоб на первый случай быть защищаему и в безопасности, а потом чтоб национальное войско могло научиться, необходимым знаниям регулярства, чтоб быть в состоянии в предбудущия времена укреплять границы свои и защищаться от нападений Турецкой и Персидской держав, таковое предприятие, которое одним словом Монаршим и весьма легчайшим способом, без всякого сомнения, в действие приведено быть может, и Ея покровительством чрез короткое время, не токмо к вечной славе России утвердится, но в будущия времена к немалому угнетению Турецкого Государства и Персии послужить может, ибо по стечении Армянского народа под власть правительства своего, и по распространении ими несколько границ своих, по изобилию мест от разных продуктов получаемым уже не малым доходом, навсегда содержать может войска от 15 до 20 тысяч, а в случае войны противу Турок или Персии,—в состоянии будет со временем употребить войска до шестидесяти тысяч и более, сверх того оная ж нация обязаться может, в надобных случаях, России давать войска по состоянию каждого времени, и вечно быть обязанною России за спасение и восстановление свое, и Турецкое Государство со временем через оную перемену восчувствовать может великий урон в народе и в доходах своих. Коммерция же между Персиею и Россиею, которая никогда еще не была доведена до желаемого состояния и которая у всех Европейцев считалась завидною и полезнейшею до восстановлении тишины в Армении и Персии, достигнуть может до такого состояния, что приносить может для России пользы миллионами»[1].

Ռուսերենով ներկայացված այս զեկուցագիրը, այնպես, ինչպես որ նա հրատարակված է «Собрание актов» *ժողովածուում, չունի ոչ վերնագիր և ոչ էլ ստորագրություն։ Զեկուցագրի տեքստի վերջում միայն կա հետևյալ ծանոթագրությունը.* «Таковая записка подана 10-го января 1780 г. Его Превосходительству Александру Васильевичу Суворову»[2].

Ո՞վ է այս զեկուցագրի հեղինակը․ ամենայն հավանականությամբ Հովհաննես Լազարյանը։ Պետք է ենթադրել, որ այս զեկուցագիրը Ռուսաստանի արքունիքում գտնված և «Нота господина Ивана Лазарева о современном состоянии Армении и способах к ее восстановлению» *խորագիր կրող այն փաստաթուղթն է, որի մասին հիշատակում է նաև Բուտկովը*[3]*։ Սակայն առանձնապես հետաքրքիր է այն, որ ...*

[1] „Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа". Часть II, Москва 1838 г., *էջ 68—70.*

[2] *Նույն տեղը, էջ 70.*

[3] *П. Г. Бутков*—Материалы для новой истории Кавказа, часть III, СПБ, 1869 г. էջ 152.

գործիչների արխիվներում երկար ժամանակ պրպտումներ կատարած և Բուտկովի հայտնի աշխատության նյութերի ժամանակագրական ու աղբյուրագիտական ցանկը կազմող Երոսեն գրում է, թե այդ փաստաթուղթն ստորագրված է Սուվորովի կողմից: Ինչ է նշանակում այս: Մնում է ենթադրել, որ հիշյալ զեկուցագիրը Հովհաննես Լազարյանը ներկայացրել է Սուվորովին, իսկ վերջինս էլ իր անունից այն ներկայացրել է Եկատերինա II-ի արքունիքը: Այստեղից արդեն ինքնաբերաբար ընկնում է այն խիստ կարևոր եզրակացությունը, թե Սուվորովը համաձայն է եղել զեկուցագրի առաջադրած միջոցառումների, որոնց գնահատականների ու բոլոր մյուս մասերի հետ: Այս խնդրում էլ վերը բերված անստորագիր զեկուցագրի հեղինակը կարելի է համարել ոչ միայն Հովհաննես Լազարյանին, այլև Սուվորովին:

1780 թվականին Սուվորովին ներկայացվել են նաև այլ կարգի զեկուցագրեր: Այս մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում Ա. Խուդաբաշևը իր «Обозрение Армении» և Կարապետ Շահնազարյանը իր «Արցախի Գաւառութիւն Հայաստան աշխարհին» աշխատությունների մեջ: Խոսելով Իսրայել Օրու գործունեության մասին, Շահնազարյանը գրում է. «Զամչյան (այսպես է ընդգրում—Մ. Ն.) և Զարբհանալյան Մխիթարյանները, իբրեւ Հայոց Պատմության մեջ, չեմ իմանում ինչ սխալ աղբյուրից քաղելով, այս կարեւոր դեպքին պատմության մեջ (Իսրայել Օրու գործունեության պատմության մասին է խոսքը—Մ. Ն.) մեծ և ծանր զանցառություններ և սխալներ են արել: Մեր աղբյուրներն, ընդհակառակն, Հայաստանի մի մեծ մարդու երկու հիշատակարանից են քաղած, որ այս գործքին մանրամասն իրերու վրա անցյալ և ժամանակակից է եղել, այս հիշատակարանից մինը 1780 թվին Սուվորով Մարաջախտին և մյուսն ի 1790-ին Կատարինե Բ-ին է հաղորդված»:

Թե այդ ինչ հիշատակարաններ են, մենք չգիտենք: Բայց Շահնազարյանի այս տողերից պետք է եզրակացնել, որ 1780 թվականին Սուվորով Մարաջախտին ներկայացվել է մի «հիշատակարան», որ մանրամասն խոսվել է Իսրայել Օրու գործունեության մասին: Շահնազարյանի ակնարկած «Հայաստանի մեծ մարդը», կարծում ենք, Արղության կամ Լազարյանը պետք է լինի:

Ի վերջո հիշենք նաև հետևյալը: 1780 թվականին ռուս և հայ քաղաքական գործիչների միջև տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ Լազարյանը և Արղությանը, որ մեծ հույսեր ու ակնկալություններ ունեին, պատրաստել են Հայաստանի քարտեզը և այն ներկայացրել ռուսական արքունիք: Ըստ երևույթին այդ շրջանում էլ հրապարակ բերվեցին ապագա անկախ հայ պետականության ու Ռուսաստանի միջև կնքվելիք

[1] П. Г. Бутков—Материалы..., էջ 152.

[2] «Արցախի Գաւառութիւն Հայաստան աշխարհին և տեսութիւն հին Հայաստանի և նրա այժմեան վիճակին վրայ». Կարապետ վարդապետի Շահնազարեանց, Թիֆլիս, 1866 Թ., էջ 108. Համմտ. А. Худабашев „Обозрение Армении", СПБ. 1859 г., էջ 107.

[3] Մարաջախտ—զորավար. տես «Հայկազեան բառարան».

ամենայնության այն նոյանի նախագծերը, որոնք կրում են «Կէտք դաշնագրութեան ի մէջ երկու ազգաց՝ Ռուսաց և Հայոց» վերնագիրը[1]։

Հայ քաղաքական գործիչների՝ Լազարյանի և Արղությանի հետ իր առնչություն-խորհրդակցությունները Մոսկվայում ավարտելուց հետո. Սուվորովը ճանապարհվեց Աստրախան, որպես այդ նահանգի ռուսական զորքերի հրամանատար. Աստրախանում նա, իր սովորության համաձայն, գործի գցեց մեծ եռանդով ու զգուշությամբ։ Կարճ ժամանակամիջոցում Սուվորովը մանրամասն տեղեկություններ հավաքեց Անդրկովկասյան երկրների ու Մերձկասպյան շրջանների մասին։ Բուտկովը խոսելով այդ մասին, գրում է.

«Генерал-порутчик Александр Васильевич Суворов прибыл в Астрахань 1780 г., принял в начальство свое казанскую дивизию и собирал подробнейшия сведения о Персии, Армении, Ширване, Гиляне, которые доставлял к князю Григорию Александровичу Потемкину».[2]

Եվ ինչ տեղեկություններ է հավաքել և ինչ բովանդակության զեկուցագրեր է կազմել Սուվորովը Աստրախանում եղած ժամանակ, այդ ևս հայտնի է մեզ։ Վերը հիշված Լ. Բուտկովը գրում է, որ Սուվորովի թղթերում գտնված են նրա (Սուվորովի) կազմից առաջադրված հետևյալ զեկուցագրերը. 1. Маршрут от Кизляра до Решта. 2. Описание расстояния от Астрахани до Решта, с историческими подробностями. 3. Дорога из Сальяна в Ленгеруд, из Талиша в Эривань. 4 «Нота господина Ивана Лазарева» о современном состоянии Армении и способах к ее восстановлению. 5. Современные сведения о Карабаге, 6. Современные сведения о Грузии և այլն[3]։

Այս փաստաթղթերի ամբողջությունն ինքնին արդեն ոչ մի կասկած չի թողնում այն մասին, որ Սուվորովը խիստ մանրամասնորեն ուսումնասիրել է Հայաստանը և հարևան երկրները։ Պետք է ավելացնել, որ հիշված փաստաթղթերով չի սպառվում այն զեկուցագրերի շարքը, որ մեծ զորավարը կազմել է Անդրկովկասի մասին։ Բուտկովի կազմից հիշատակվածները միայն այն զեկուցագրերն են, որոնք առաջադրված են Սուվորովի կազմից 1780 թվականի փետրվարի 15-ին։ Ու մի հիմք չկա կարծելու, թե 1780 թվականի փետրվարի 15-ից հետո Սուվորովը, որ Աստրախանում մնաց մինչև 1781 թվականի վերջը, Անդրկովկասյան երկրների, այդ թվում և Հայաստանի մասին նոր զեկուցագրեր չի կազմել։

Սուվորովի աշխատանքը, սակայն, չի սահմանափակվել միայն ուսումնասիրության խնդիրներով։ Աստրախանում գտնված ժամանակամիջոցում նա կապ է հաստատել և նամակագրություն է ունեցել Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ։ Դժբախտաբար առայժմ մեր ձեռքի տակ չկան այդ նամակները, բայց մենք ունենք ուրիշ, կարևորագույն վկայություն, որը հաստատում է Սուվորովի և Ղարաբաղի հայ մելիքների միջև հաստատված կապի և նամակագրության փաստը։ Գյուլիստանի հայ մելիք Ֆրիդոնը

[1] Այս փաստաթղթերը հրատարակվել են «Արին Ասպարէզի» և «Փարիզ» հանդեսներում Գ. Աղանեանի «Դիւան»-ում և «Նորք» ամսագրում։

[2] Бутков—Материалы..., часть II, էջ 71.

[3] Նույն տեղ, մաս III, էջ 152.

Պավել I կայսրին հասցեագրված իր նամակներից մեկում՝ գրված, [illegible], 1800 թվին, պատմում է.

«За 20 лет пред сим ген. граф Суворов, что ныне фельдмаршал В. И. В., находясь в Астрахани, писал оттуда в Карабаг к отцу моему мелику Бегляре-Иосифу и Высочайшим именем покойной родительнице В. В. предлагал, что буде он по православию имеет желание с подданными своими выйти в Россию, — Всемилостивейше будет принят в высокое Всероссийского Двора подданство, на что родитель мой и отвечал, что когда пришлется туда победоносное войско Российское, то он, снабжая оное на свое иждивение потребным на чужой стороне содержанием, не оставит совокупно с ним и с своими подданными всеохотно выйти в Россию»[1].

Ղարաբաղի մելիքներին Սուվորովը արդյոք գրել է ուրիշ նամակներ ևս: Կարծում ենք՝ այո, որովհետև Ղարաբաղի հայ տերերի հետ [illegible] կապ պահպանելու հարցը, [illegible] պատճառներով, [illegible] կարևոր խնդիրներից մեկն էր: Սուվորովը, որ նախապատրաստում էր ռուսական զորքերի արշավանքը դեպի Անդրկովկաս, մեծ ուշադրություն էր դարձնում Ղարաբաղի վրա: Նա հայ մելիքներից մեծ սպասելիքներ ուներ[2]:

Սուվորովն Աստրախանում կապեր ուներ հայ առևտրի հետ: [illegible] կարևոր նշանակություն ուներ [illegible] է [illegible]: Այս տեսակետից [illegible] է [illegible] [illegible] ներքին երկպառակությունների ու կռիվների հետևանքով Գիլանի խան Հիդայեթը 1779 թվին [illegible] իր [illegible]: Նա 1780 թվականին պաշտպանություն խնդրեց ռուսական պետությունից: Սուվորովը բանակցությունները վարեց Գիլանի խանի հետ և [illegible] Աստրախան [illegible]: Սուվորովն իր այդ բանակցությունները Գիլանի խանի հետ վարեց մի հայի միջոցով[3].

Սուվորովը Աստրախանում երկար չմնաց: 1781 թ. վերջում [illegible] այդ [illegible] նշանակվելու կապակցությամբ նա Աստրախանից հեռացավ: Այդ օրերին տեղի ունեցավ ռուսական արտաքին քաղաքականության փոփոխություններից մեկը, որի [illegible] և Անդրկովկասի արևելյան շրջանների և [illegible] երկրների [illegible] ժամանակով կորցրեց իր նախկին ակտուալությունը ռուսական արքունիքում[4]: Սուվորովի [illegible]-

[1] „Акты, собранные Кавк. Археогр. Ком"., том 1, Тифлис, 1866 г. Док. № 871, էջ 631.

[2] [illegible] Սուվորովի և հայ մելիքների կապի մասին [illegible] նամակներ.

Бутков—Материалы... часть II, էջ 81.

[4] [illegible] 1783 թ. [illegible] Սուվորովի [illegible] ռուսական արտաքին քաղաքականության այն փոփոխությունը, որի մասին [illegible] վերևում.

ռեյիսները ի գերի եղան: Այն գործը, որը նա փայփայում ու սիրով նախապատրաստում էր, անկատար մնաց:

Հետագայում Աստրախանից և այլ պարտականությունների կատարման ընթացքում՝ Սուվորովը բավական երկար ժամանակ առիթներ չունեցավ նորից զբաղվելու Անդրկովկասով, մասնավորապես Հայաստանի, հայ ժողովրդի հարցերով: Սակայն չպետք է կարծել, որ այն չքնանում, երբ մեծ զորավարն զբաղված էր այլ՝ հայ ժողովրդի հետ կապ չունեցող խնդիրներով, անգամ այդ ընթացքում նա շարունակում էր հետաքրքրվել Հայաստանով ու հայ ժողովրդով: Այդ է ապացուցում փաստերի, բայց բավական ուշագրավ հետևյալ փաստը:

1786 թվականին Պետերբուրգում ռուսերեն թարգմանությամբ լույս տեսավ XVIII դարի նշանավոր հայ լուսավորիչ և հայրենասեր Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» հայտնի աշխատությունը, որը հայ ազատագրական մտքի մանիֆեստներից մեկն է համարվում[1]: «Յորդորակ»-ի հրատարակված ռուսերեն թարգմանությունն ունի հետևյալ վերնագիրը. «КРАТКОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ И ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ЦАРСТВА АРМЯНСКОГО из древних писателей сего народа, яко верных источников, собранное и на армянском языке в Индии и изданное ЯКОВЫМ ШАМИРОВЫМ, а ныне с армянского на Российский язык переведенное подпоручиком ВАРЛААМОМ ВАГАНОВЫМ».

Գրքի վերջում ««Имена особ, благоволивших подписаться» խորագրի տակ զետեղված է աշխատության բաժանորդների ցանկը: Եվ ահա այդ ցանկում 19-րդ համարի տակ հիշված է՝ «Его превосходительство Александр Васильевич Суворов».

Սուվորովը Վահանովի թարգմանական աշխատանքի բաժանորդ էր դառնում, իհարկե, ոչ մի համար: Սուվորովը Բաղրամյանի «Յորդորակ»-ի ընթերցող դարձավ շնորհիվ իր այն հետաքրքրության, որ նա դրեթե միշտ հանդես էր բերում դեպի Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը:

4

Սուվորովը մի նոր առիթ ունեցավ շփվելու հայ գաղթավայրերի հետ և զբաղվելու նրանց հարցերով ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի ընթացքում (1787—1791 թ. թ.). Այս անգամ հռչակավոր զորավարը գործ էր ունենում Մոլդավիայի և Վալախիայի հայ բնակչության հետ:

Ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմում Սուվորովը մասնակցեց որպես գեներալ ու [illegible] զորավար: Նրա բազմաթիվ հաղթանակները

---

[1] «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ»-ը լույս է տեսել 1773 թվին (և ոչ 1772 թվին, ինչպես նշված է գրքի տիտղոսաթերթի վրա և ընդունված էր մասնագրության մեջ), Մադրասում, Շահամիրյանի տպարանի տպագրությամբ: Երկար ժամանակ կարծում էին, որ գրքի հեղինակը Շահամիր Սուլթանում Շահամիրյանի որդի Հակոբ Շահամիրյանն է: Այժմ կասկածից վեր է, որ «Յորդորակ»-ի հեղինակը սյունեցի քահանա Մովսես Բաղրամյանն է, որ իր հենց այդ ստեղծագործության համար արժանացավ բանադրանքի՝ Հայաստանի ազատագրությունն ապստամբության միջոցով լուծելու տակտիկայի թշնամի Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կողմից: 1786 թվին լույս տեսած «Յորդորակ»-ի ռուսերեն թարգմանությունը հայերեն տեքստի մի մասն է միայն:

գծեցին պատերազմի հուրը և փձեցին նրա եյրը: 1787 թվի հոկտեմբերին արդեն Սուվորովը ճակատամարտ շահեց Կինբուրնի մոտ, 1788 թվի հուլիսին՝ Օչակովի տակ: 1789 թվի հուլիս և սեպտեմբեր ամիսներին նա տոնեցավ փայլուն հաղթանակներ Ֆոքշաններում և Ռիմնիկում: 1790 թվի դեկտեմբերին Սուվորովը գրավեց հանրահռչակ և անհասելի համարված Իզմայիլ բերդը:

Սուվորովի հաղթական բանակի անցած ճանապարհի վրա ընկած շատ քաղաքներում ու բնակավայրերում, ինչպես՝ օրինակ, Ֆոքշանում, Յասսում, Բենդերում, Իզմայիլում և այլն, կար հայ բնակչության մի հատված, որը մայր երկրից գաղթել և այդ տեղերում բնակություն էր հաստատել դեռ վաղուց առաջ: Ռուսական կառավարությունն աշխատեց այդ հայ բնակչությանը ևս, Ղրիմի օրինակով, հենց պատերազմի օրերին, գաղթեցնել դեպի Ռուսաստան: Այդ գործը հանձնարարված էր կատարել նշանավոր իշխան Պոտյոմկինը գործող բանակի հրամայեց Հովսեփ Արղությանին: Վերջինս ուրախությամբ ընդունեց իրեն արված առաջարկը և շտապով եկավ Սուվորովի բանակում: Նախկին ծանոթները նորից հանդիպեցին իրար:

Արղությանի վրա այդ շրջանում պարտականություն էր դրված հորդորել հայ բնակչությանը գաղթելու դեպի Ռուսաստան և անմիջականորեն կազմակերպել այդ գաղթը: Արղությանը այդ ծրագրային խնդիրների հետ միասին զբաղվում էր նաև այլ հարցերով: Պատերազմական գործողությունների հետևանքով աղքատության, թշվառության հասած հայ բնակչությանը անտեսական և այլ կարգի օգնություն ցույց տալու խնդիրը ևս մեծ չափով զբաղեցնում էր նրան: Եվ ահա հենց այդ հարցերի կապակցությամբ Արղությանը դիմումներ է անում ռուսական գործող բանակի հրամանատար Սուվորովին, և վերջինս նորից առիթներ է ունենում զբաղվելու հայ հասարակության հարցերով:

Արղությանը, գտնվելով Սուվորովի բանակում, ականատես է եղել մի շարք հետաքրքիր անցուդարձերի և մոտիկից դիտել է այն իրադրությունը, որ այդ ժամանակ ստեղծվել էր պատերազմի ռազմաճակատում: Իր դիտումների ու տպավորությունների մի մասը Արղությանը գրի է առել իր օրագրում, որը բացառապես հետաքրքիր է մեզ և պարունակում է բազմաթիվ հետաքրքիր տեղեկություններ: Հայտնի Իզմայիլ բերդի ու քաղաքի գրավման, ինչպես նաև ստեղծված դրության ժամանակ Իզմայիլի հայ բնակչության թշվառ կացության մասին Արղությանն իր օրագրում ասում է.

«Ի դեկտեմբեր ամսոյ 11, Գրաֆ Ալեքսանդրովիչ Սուվորովն ի չորեքշաբթի աւուրն, ի լուսանալ առաւօտու հինգերորդ ժամուն, մարտ եկեալ մինչև տասն և մէկերորդ ժամն բազում արիւնահեղութեամբ և մեծ կոտորածով էառ զԻզմայէլ քաղաքն և կոտորեալ ի սուր սուսերի մահմետական զօրսն ի մեծաց մինչև ցփոքունս, աւելի քան զ21000 անձինս և գերեաց 8000 ոգիս. զորս նոյին կոտորեցին զորս անօթեան քրիստոնէից եկեղեցեաց և զտանսն գտգէ մերձ է 60 անձինս. զամենայն եւ գերեցին, զորս հանեալ մեք և պատսեցաք. զրագած զողեալ իւր զաւին և սար ասին. մերքն Մուսայի խաղաղ անայլ և խեղճ, որոց Աստուած հասցէ յօգնութիւն:

Ի սոյն ամսոյ 13, հրամանաւ Պոտյոմկինայն ի վերայ յուշու մեծ խռովութեամբ գնացաք յԻսմայիլ, ընդ Կարապետ վարդապետաւն մերոյ և ընդ մերայնոցն, և ի 23 սոյն ամսոյ՝ մտաք ի քաղաքն Իսմայիլ։

Ի սոյն ամսոյ 23, մտեալ մեր յԻսմայիլ, յետ 12 աւուր առման քաղաքին, և գտաք զժողովուրդս մեր հարուածեալս և նեղեալս ի ռուսաց, սփոփեալ զնոսա բաւ կարի մերում, արարաք զողորմութիւն և պատեալ զմեռելս նոցա, տարաք ի Յեաշ մեծաւ աղէտիւ և կոծեալք սրտիւ, լալով և բազում կոծով. այնպէս էին մերկացուցեալ զեկեղեցին, որ ոչ գոյր գտեալ պատարագելոյ և կամ ինչ մնացեալ յեկեղեցական զարդուց և սրբոց ինչ, արարաք զպատրաստ զգեստ, մինչև ի բանի աւուրն կատարելութեան. Տունք էին 322, յանձինք՝ 1650»[1]։

Ավելորդ չէ հիշատակել, որ Սուվորովի գլխավորած ռազմարշավներին և մասնավորապես Իզմայիլի հերոսական գրավման օպերացիաներին, ռուս մեծ զորավարի անմիջական հրամանատարության տակ, քաջաբար մասնակցել են մի քանի հայ զորավարներ։ Այս մասին «Собран· актов» Լուսաբանող աշխատությունը հաղորդում է հետևյալ հետաքրքիր տեղեկությունը.

«В войнах и в походах под начальством знаменитого полководца Генералиссимуса князя Александра Васильевича Италийского, Графа Суворого Римникского находились из армян: подполковник Хастатов, подполковник Манеев и майор Лалаев, оба сие были доверенные лица и любимцы Генералиссимуса. Хастатов храбростью и заслугами достиг впоследствии чина генерал-майора и знаков отличия, а Манеев, к сожалению полководца и всех знавших его, убит при взятии Измаила. Сей храбрый Манеев с неимоверною неустрашимостью отличился на приступе»[2].

5

Այն գործուն մասնակցությունը, որ ի ցույց բերեց ռուս հռչակավոր զորավար Ա. Վ. Սուվորովը 1770—1790 թ. թ. ռուս-հայկական հարաբերությունների շրջանում և այն ուշադիր ու սրտացավ վերաբերմունքը, որ նա այդ հարաբերությունների ժամանակ ցուցաբերեց դեպի հայ ժողովուրդը, իհարկե, անհետևանք չմնացին։ Դեռ իր կենդանության ժամանակ հանճարեղ զորավարը հայ ժողովրդի բարեկամի համբավ ստացավ և այդ պատճառով էլ ստանձին հարգանք վայելեց հայ ժողովրդի կողմից։ Շատ բնորոշ է այդ տեսակետից Արղությանի վերաբերմունքը դեպի Սուվորովը։ 1795 թվին, երբ Անդրկովկաս բարբարոս Աղա Մահմեդ խանի ավերարար արշավանքի հետևանքով ծանր ճգնաժամ ապրեց, Արղությանը իր հայացքը նորից ուղղեց դեպի Հյուսիս՝ Պետերբուրգ, իրական և բարեկամական օգնություն սպասելով առաջին հերթին Սուվորովից։ 1795 թվի վերջին Եկատերինան արշավանք նախապատրաստեց դեպի Անդրկովկաս։ Այդ արշավանքի ղեկավարությունը նա դրեց գրաֆ Զու-

[1] «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863 թ., էջ 428։
[2] „Собрание актов"..., часть III, էջ 302.

բովի վրա: Նմանապես այդ մասին, Արղությանը գրում է այդ ժամանակ Պետերբուրգում գտնվող և «Արարատյան դեսպան» հորջորջվող Սանսոն Դավթյանին, որ նա աշխատի, որպեսզի արշավանքի ղեկավարությունը հանձնարարվի ոչ թե Զուբովին, որին Արղությանը տալիս էր բացասական գնահատական, այլ Սուվորովին: Դավթյանին ուղղած իր այդ 1795 թվի դեկտեմբերի 15 թվակիր նամակում Արղությանը Սուվորովին անվանում էր «տառապյալների օգնության հասնող և գերիների փրկիչ Սուրբ Գևորգ»: Այդ նույն նամակում Արղությանը Սուվորովի մասին ասում է, որ նա՝ Սուվորովը մի ժամանակ ցանկություն է հայտնել լինել Անդրկովկասում և օգնել իր՝ Արղությանի հայրենիքը: Ահա մի քաղվածք չթարգմանված հատվածից այդ նամակից: Սրտի մեծ ցավով պատմելով Աղա Մահմեդ խանի կատարած ավերումների մասին և բացատրելով այն հանգամանքը, որ ինքը առանձին հույսեր չի կապում Զուբովի հետ, Արղությանը գրում էր Դավթյանին.

«...но если пошлют графа Суворова, то все дело разом будет кончено ко благу нашему. По сему делу и 1-го января 1780 г. был он-же назначен, он приехал ко мне и в доме Турджинова записал все, тогда и сам он желал быть в тех краях, но потом все изменилось. От меня привет ему с благословлением и скажи, о святой Георгий, быстролетящий на помощь страждущим и спаситель пленных, поспеши на помощь злополучному грузинскому царству и моему отечеству любимому тобою. Напишу и я, но во мне ума не осталось»[1]. Արղությանի այս նամակը պերճախոս մի վկայություն է այն մասին, որ Սուվորովը իսկապես [illegible] ժողովրդի բարեկամի համբավ է ունեցել հայ քաղաքական գործիչների շրջանում, որ վերջիններս մեծ հույսեր են տածել դեպի այդ հաղթական զորավարը[2]: Այդօրինակ ջերմ, հարգալից վերաբերմունքի արտահայտություն պետք է համարել նաև այն հանգամանքը, որ հանճարեղ զորավարի անվան շուրջը հայ ժողովրդի մեջ հյուսվել են զանազան լեգենդանման ավանդություններ:

Ժողովրդական այդպիսի ավանդություններից մեկի մասին 1863 թվին հիշատակում է «Կռունկ Հայոց աշխարհին» հանդեսը.

«Մեր քաղաքումս (այսինքն Թիֆլիսում—Մ. Ն.) կա մի պառավիկ ծեր մարդ, որնար հանդուցյալ է եղել Հաղբատի կաթողիկոսին. էս մարդը Գրիգոր Վասիլիչ Շերգիլյանցն է, որն շատ հետաքրքիր բան

[1] „Кавказская старина" 1872 г. № 2, էջ 30—31։ Հմմտ. „Кавказский Вестник", 1901 г. № 4. էջ 197—199։ Նամակի հայերեն տեքստը ձեռքի տակ չունենալու պատճառով բերում ենք նրա ռուսերեն թարգմանությունը՝ կատարված Ա. Երիցյանի կողմից։ Նամակի վերջում Արղությանը նորից հիշեցնում է. „Если его (այսինքն Զուբովին—Մ. Ն.) пошлют вместе с Суворовым, то брать оскопленного (այս Մահմեդ խանի մասին է խոսքը. որը դեռ յոթ տարեկան հասակից ներքինի է եղել—Մ. Ն.) и все войска их будут обращены в бегство и уничтожены".

[2] Արղությանը այդ կապակցությամբ Սուվորովի մասին հիշում է մի անգամ ևս 1798 թվին, երբ մեծ զորավարը Հյուսիսային Իտալիայում պարտությունների էր մատնում մեծ հռչակ ձեռք բերած ֆրանսիական բանակներին. Արղությանը Տ. Սանփանեին հասցեագրված նամակում հետևյալն էր գրում Սուվորովի մասին. «Գրաֆ Սուվորովը գտանելոցէ զնա յոյժ խորտակէ. եւ մանրեսցէ զնոսա» (տե՛ս «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Թ., մասն առաջին, էջ 273).

է պատմում Հովսեփ կաթողիկոսի վրա․ օրինակի համար ասենք․ նա պատմում է, որ Ցիցիանովը չէր սիրում Հովսեփ կաթողիկոսին, որովհետև Ցիցիանովը երևելի Սուվորովի ադյուտանտ ընկեր՝ մեկ անգամ կաթողիկոսի անցկենալու ժամին, նրան իրա զորքով պատիվ չի տվել, և հետո համար Ցիցիանովին Սուվորովը պատժել էր»[1]:

Ներսեսի Ներսիսյանցի պատմածը, կարծում ենք, ժողովրդական ավանդապատմության արգասիք է և, որքան աղավաղված էլ, շատ բնորոշ է:

Ի վերջո ավելորդ չենք համարում հիշատակել նաև հետևյալ փաստը: Պյոտր Առաջինից սկսած ռուսական բանակում գործում էին բավական թվով հայ գեներալներ: 18-րդ դարում իրենց արիության փորձառությամբ և խիզախությամբ առանձնապես աչքի ընկան հայ գեներալներ Եղիազար Քրիստոֆորյանը, Հովհաննես Զաքարյանը, Աստվածատուրը և Ա. Լազարյանը: 19-րդ դարում մեծ համբավ ձեռք բերեցին արի և տաղանդավոր հայ գեներալներ՝ Վալերիան (Ռոստոմ) Մադաթովը, Բարսեղ Բեհբությանը, Մովսես Արղությանը, Արշակ Տեր-Ղուկասովը և ուրիշները: Ռուսական բանակի այդ հայ գեներալներից շատերն իրենց համարում էին Սուվորովի աշակերտներ և մեծ հարգանքով ու ակնածությամբ էին խոսում այդ հանճարեղ զորավարի մասին: Նրանք ռազմական արվեստի իրենց պրակտիկայում առաջնորդվում էին այդ մեծ զորավարի մշակած հաղթանակի սկզբունքներով: Սուվորովյան շկոլայի հարազատ ներկայացուցիչներից մեկն էր հանրահայտ Մադաթովը (1782—1829), այդ ժողովրդի 1812 թվականի հայրենական պատերազմի այդ հերոս ու տաղանդավոր գեներալը, որի ռազմական գործողությունների տակտիկան ամբողջովին բխում էր ռազմական արվեստի սուվորովյան դրույթներից: Մադաթովի համարձակ գործողությունները, անսահման քաջությունը, արագորեն կողմնորոշվելու, գլխավոր հարվածի օբյեկտը ընտրելու, թշնամուն շրջանցելու և ճակատային գրոհներ կազմակերպելու տակտիկան, զեղչի շարքայիններն ունեցած ջերմ վերաբերմունքը և այլն, իրենց վրա կրում էին Սուվորովի սկզբունքների խոր կնիքը: Խոսելով այս առթիվ, ռազմական հարցերի ռուս մասնագետը 1901 թվին Մադաթովի մասին իրավացիորեն գրում էր․

«Это был генерал той суворовской школы, которая дала Русской Армии Багратиона, Милорадовича, Ермолова, Дениса Давидова, Котляревского»[2].

М. НЕРСИСЯН

А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1790 гг.

РЕЗЮМЕ

Во второй половине XVIII века русско-армянские отношения стали развиваться в новых политических условиях.

Двор Екатерины II завязал оживленные сношения с руководителями армянского освободительного движения.

[1] «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863 թ., էջ 282, Հովսեփ Փանդոյանցի հոդվածը:

[2] „Военная Энциклопедия", т. XV. Петерб. 1914 г., էջ 102—104.

Были предприняты совместные меры для присоединения восточных районов Закавказья к России. В этих оживленных русско-армянских сношениях активное участие принял и великий русский полководец А. В. Суворов.

В январе 1780 г., в Москве, Суворов имел несколько встреч с армянскими политическими деятелями—Ованесом Лазаревым и Овсепом Аргутяном. Последний в своем дневнике сообщает, что Суворов собирал сведения об экономической и политической жизни Армении и проявлял большой интерес и симпатии к делу освобождения армянского народа.

В том же 1780 г. Суворов, находясь в Астрахани, организовал изучение восточного Закавказья, в том числе и Армении, с военно-стратегической точки зрения. Результаты своего изучения он в письменном виде представлял кн. Г. Потемкину.

В Астрахани Суворов установил непосредственные связи с армянскими меликами Карабаха и намеревался использовать их военные силы в предполагавшемся походе русских войск.

В 1778 г. при переселении 15000 армян из Крыма в Азовскую губернию Суворов, руководивший этим переселением, оказывал армянским переселенцам помощь и проявлял к ним заботливое отношение. Таковым же было его отношение и к армянам, переселенным во время русско-турецкой войны 1787—1791 гг. с Бессарабии.

А. В. Суворов еще при своей жизни пользовался уважением и любовью армянских политических деятелей и был популярен среди широких масс армянского народа.